

De valstrik van Adorno en Foucault

Het is aan twee belangrijke filosofen uit de vorige eeuw te danken dat het filosofisch debat over de Verlichting is vastgelopen. Aan Adorno en Foucault. De eerste heeft samen met zijn collega Horkheimer kort na de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam *Dialektik der Aufklärung* gepubliceerd. Deze studie is zo ingewikkeld dat ze haast niet te lezen is, hoewel ze slechts een simpele stelling verkondigt. Deze luidt dat de Verlichting in haar tegendeel is omgeslagen. Neem de reclame die mensen een individueel leven belooft, terwijl zij dit unieke, vrije leven te danken hebben aan de industrie en delen met miljoenen anderen. Of denk aan de moderne staat met haar goed geordende en rationeel ingerichte bureaucratie. Bedoeld om de burger tegen willekeur te beschermen, maar blijkbaar ook in staat hem met tienduizenden tegelijk de gaskamer in te sturen.

Ook de beroemde stukken van Foucault over de Verlichting betreffen de status van het subject dat door hem zelfs als het centrale thema van zijn werk wordt betiteld. Van Foucault kan men leren dat mensen niet autonoom worden op grond van de een of andere pedagogische of persoonlijke beslissing. Mondigheid valt niet uit de lucht. De seksuele geaardheid of politieke identiteit van mensen vormen de bouwstenen van een netwerk. Zij zijn de neerslag van technieken en strategieën waarmee mensen tot subject worden gemaakt.

Men vindt in de *Dialektik der Aufklärung* geen antwoord op de vraag, waarin precies het verschil bestaat tussen de echte Verlichting en haar tegendeel. Op grond waarvan eigenlijk kan men de bureaucratie, waarvan Eichmann het symbool zou worden, vergelijken met de normale, bureaucratische gang van zaken in een liberaal-democratische staat? En Foucault plaatst zijn lezer voor een vergelijkbaar probleem. Hij kan in theoretisch opzicht geen verschil maken tussen situaties waarin mensen wordt aangepreut dat zij vrij zijn en een samenleving waarin zij, bijvoorbeeld dankzij een krachtige *civil society*, wat in de melk te brokkelen hebben. Hun beider werk bevat in die zin een valstrik die mede bepaald is door het subject-objectmodel dat zij hanteren. Wie hun in praktisch-filosofisch opzicht leerzame stukken over de Verlichting tot op de letter volgt, zal op een gegeven moment ontdekken dat hij die hele Verlichting onderweg is kwijtgeraakt.

Wie aan deze filosofische verwarring wil ontkomen, doet er goed aan het beroemd geworden boek *Radical enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, van Jonathan Israel ter hand te nemen dat in 2001 het licht zag. Op basis van een giganti-

sche hoeveelheid materiaal ontwikkelt Israel een beeld van de vroege Verlichting, die hij voor een deel lokaliseert in de Republiek der Verenigde Nederlanden en toeschrijft aan Spinoza (1632-1677) en diens volgelingen.

Wat in de studie van Israel in achthonderd bladzijden kleine letter onder Verlichting wordt verstaan, is makkelijker te achterhalen dan in de beknopte teksten van Adorno en Foucault. Bij hem gelden die filosofen als verlicht die hun opvattingen niet aan enige vorm van gezag ontlenden en een republikeins bestel voorstaan, waarin mensen kunnen zeggen en schrijven wat hen belieft.

Israel bepaalt niet zelf wie als verlicht zal gelden en wie niet. Hij raadpleegt daarvoor de empirie en leidt het af uit de geschriften van degenen die het als hun dagwerk beschouwden de gevaarlijk geachte nieuwlichters het leven zo zuur mogelijk te maken. *Radical enlightenment* bevat minstens evenveel materiaal over het lawaai van de inquisiteurs als over degenen die in hun geschriften bedaard uitlegden hoe priesters, rabbijnen en protestantse dominees het klaarspelen om de massa dom te houden. De strijd tussen die twee partijen is achteraf beschouwd een strijd over de democratie en van dialectiek is bij Israel dan ook geen sprake. Voor de even kleurrijke als bittere confrontatie tussen de voor- en tegenstanders van de Verlichting heeft hij geen dialectische redeneringen nodig en de namen van Adorno en Foucault zoekt men in zijn register tevergeefs. Hun beschouwingen kan Israel als kiespijn missen. Het lijkt alsof de historicus de taak van de praktische filosoof heeft overgenomen.

Toch is dat niet het geval. Israel beweert namelijk niet dat wij voortaan onder Verlichting moeten verstaan wat aan Spinoza en andere filosofen in Europa kan worden toegeschreven. Zij geloofden niet in wonderen of een persoonlijke god en al helemaal niet in de wederopstanding of andere vormen van hocus pocus. De intellectuele 'radikalinskis' uit die dagen hebben zijn sympathie, maar ook hij beseft natuurlijk dat de tijd niet heeft stilgestaan. Mooi dat er soms een atheïstisch manifest in de winkel ligt, maar voor een antwoord op de vraag wat verlichting vandaag betekent, is meer nodig.

Een atheïst of republikein hoeft in Europa niet voor zijn leven te vrezen, terwijl dat toen in de meeste landen wel het geval was. Zoals bekend, was de Republiek der Verenigde Nederlanden een vrijplaats, al werd Spinoza hier wel in de ban gedaan en belandde een moedige spinozist als Wyermars in het raskhuis en werd er nooit meer iets van hem vernomen.

De radicale verlichters werden door de maatschappelijke omstandigheden, waarin zij als filosofen in de zeventiende eeuw kwamen te verkeren, gedwongen voor vrijheid van meningsuiting op te komen. Of ze dat prettig vonden of niet, zij werden vroege kampioenen van een nu algemeen erkend en fundamenteel mensenrecht (Universele Verklaring, 1948, art. 19). In retrospectief leveren zij aldus een antwoord op de vraag wat Verlichting vandaag de dag kan betekenen.

Wat hebben Verlichting en mensenrechten met elkaar te maken? Ik zie drie verbindingslijnen. Ten eerste specificeren mensenrechten de normen die geïmplementeerd moeten worden en bescherming verdienen, wil er van een menswaardig leven

sprake zijn. Men kan hier bijvoorbeeld denken aan de onschendbaarheid van de menselijke persoon of het verbod op slavernij en andere vormen van horigheid.

Deze normen worden ten tweede gedragen door specifieke praktijken, vormen van maatschappelijk handelen die als verlichtingsprocessen kunnen worden betiteld. 'Lezen, denken en praten. Met een leesclub creëerde de schrijfster Azar Nafisi haar vrijheid in Teheran ...', aldus de kop van een interview met haar in NRC Handelsblad van 19-10-2003. Pure Verlichting, in de ouderwetse zin van het woord.

En ten derde vormen mensenrechten een toetssteen om de Verlichting van haar tegendeel te onderscheiden. Dat is te danken aan het feit dat er tussen die twee een sterk, wederkerig verband bestaat. Zonder mensenrechten geen Verlichting en zonder Verlichting geen mensenrechten.